

Gravar under kyrkmurar

Av Christian Lovén, med ett bidrag av Claes Gejrot

1. Inledning

I många kyrkobeskrivningar och rapporter kan man läsa ungefär denna mening: *Gravar som påträffats under murarna visar att stenkyrkan hade en föregångare av trä*. Utan tvivel är en sådan slutsats oftast korrekt. Det finns dock indikationer på undantag, indikationer på att »kyrkogårdar« utan kyrkor förekommit.

2. Kyrkogård och kyrka i kanonisk rätt

Begravningar reglerades av den kanoniska rätten, sammanställd första gången av Gratianus omkring 1140. De enskilda bestämmelserna var som regel äldre, och kompletteringar och förtydliganden gjordes senare. Vi har en modern monografi om gravrätten i kanonisk och skandinavisk rätt, Bertil Nilssons avhandling *De sepulturis* (1989). Beklagligtvis tar Nilsson inte upp de danska lagarna.

Grundbestämmelserna för begravingar fanns redan under den tid som hos oss betecknas som missionstid. Gravrätt tillkom biskopskyrkor, klosterkyrkor och de kyrkor som man betalade tionde till, d.v.s. församlingskyrkor.¹ Detta var vad som kodifierades hos Gratianus, men preciseringar av bestämmelserna skedde fram till mitten av 1200-talet. Viktigt bland de senare tilläggen är att privata kapell inte fick ha gravrätt.²

Genomgående i de kanonrättsliga bestämmelserna är att det måste finnas en kyrka där man ville be-

gravas. I mitten av 1200-talet ges motiveringen att det är nödvändigt att begravningsplatser är konsekrerade, och därför måste de anläggas i anslutning till kyrkor.³

De nordiska lagarna är inte heltäckande eller detaljerade när det gäller kyrkorätten, men generellt gäller att man sällan har okanoniska bestämmelser. Gulatingsloven (1100-talets andra hälft) och Frostatingsloven (redigerad under sent 1200-tal men med äldre bestämmelser) anger att *varje kristen man skall gravläggas vid kyrka*. I Gulatingsloven framgår också att fjärdingskyrkorna, åttingskyrkorna och häradskyrkorna inte hade gravrätt.⁴

Emellertid anges i mitten av 1200-talet i kommentarer till kanoniska rätten att undantag i form av kyrklösa begravningsplatser kunde finnas.⁵ Ett skäl som uttrycks är att man ville undvika stanken från de döda. Här finns alltså en avvikelse från reglerna.

När det gäller tillkomsten av kyrka och kyrkogård har kanoniska rättens kommentatorer intressanta bestämmelser. En bestänkning med vigvatten av *atrium* skedde redan vid kyrkans grundläggning.⁶ *Atrium* betyder här området runt kyrkobyggnaden, det som normalt blev kyrkogård. Hos kommentatorer under första hälften av 1200-talet anges att området som sågs att användas som kyrkogård skulle markeras när platsen för kyrkan konsekrerades. Kyrkogårdsmarken upphörde att vara profan när kyrkobyggnaden

stakades ut. Nilsson skriver: »Det är högst sannolikt att denna akt var tillräcklig för att kyrkogården skulle få tas i bruk för gravläggningar«. ⁷ Han pekar också på belägg från Anjou i Frankrike i början av 1100-talet som visar att det kan ha varit vanligt att begravningsplatser anlades innan kyrkan var färdig eller ens påbörjad. I det skandinaviska materialet finns antydning till något liknande i Gulatingsloven, där det talas om priset för biskopsvigning där jorden var vigd men kyrkan ovigd. ⁸ Detta är den andra avvikelserna från reglerna.

3. *Det arkeologiska materialet*

Den första kristna tiden i Skandinavien innebar särskilda villkor, och man kan inte vänta sig någon trohet mot kyrkorätten. Nilsson diskuterar kortfattat »kyrkogårdar« utan anknytning till kyrkobyggnader. Han refererar till undersökningar av Gustaf Trotzig och Anne-Sofie Gräslund, som båda har antagit att konsekrerade begravningsområden utan kyrkobyggnad har funnits i kristningsskedet. Nilsson påpekar att konsekreering inte var nödvändig vid denna tid och att området kan ha varit avgränsat utan att ha varit regelrätt vigd. ⁹

I Sverige har kristningstidens begravningskick diskuterats av framförallt Anne-Sofie Gräslund. ¹⁰ Det tycks stå klart att det förekom kristna begravningsområden inom gamla gravfält. I Finland fanns en rad mer eller mindre kristna begravningsplatser utan kyrka. ¹¹

Kristningstida begravingar i Norge har diskuterats av Inger Helene Vibe Müller i en viktig artikel. ¹² Hon pekar ut elva kyrkor där kristna begravingar tycks ha skett innan första kyrkan byggdes. Vibe Müller daterar anläggandet av dessa begravningsplatser från mitten av 900-talet till slutet av 1000-talet.

Det finns ett källkritiskt problem med detta material, vilket Vibe Müller är medveten om. Den ursprungliga kyrkan kan ha legat i närheten, och den utgrävda kyrkan kan då tolkas som en ersättare inom kyrkogården eller på en utvidgad kyrkogård. ¹³ Dubbla kyrkor som tycks ha denna bakgrund har utgrävts i Löddeköpinge i Skåne och i Klåstad utanför Vadstena i Östergötland. För att säkert kunna belägga att så inte har skett vid dessa norska kyrkor skulle vi behöva totalutgräva deras kyrkogårdar, vilket inte har skett i något fall. Ett argument mot existensen av föregångare någon annanstans är om två generationer träkyrkor med platskontinuitet påträffas, vilket gäller flera av Vibe Müllers exempel.

4. *Brott mot kyrkorätten*

Det arkeologiska materialet indikerar att kristna begravningsplatser utan kyrkor förekom, men det handlar bara om kristningsskedet. Kyrkorätten fick långt större betydelse under hög- och senmedeltid. Det är dock självklart att avsteg från kyrkorätten kan ha förekommit.

Brott mot kyrkorätten finner man vid några kapell. Dessa var inte sockenkyrkor och kunde därför inte ha gravrätt. Vid Kyrkohamn på södra Öland, i Ås sn, finns grunden till ett kapell som nämns i början av 1500-talet som *non curate*, utan prästjänst. En utgrävning 1974 visade att det kan dateras till 1200-talets andra hälft. ¹⁴ Begravingar hade skett vid kapellet, och eftersom det aldrig tycks ha varit församlingskyrka bröt man mot reglerna. Några andra kustkapell vid Östersjön förefaller också ha haft begravningsplatser under medeltiden. Det finns åtminstone ett skriftligt belägg för detta regelbrott i Sverige: 1347 får kung Magnus Eriksson påvens tillstånd att anlägga ett kapell med kyrkogård i Stock-

holm. Kapellet präster får begrava fattiga där, men det måste göras utan att man kränker sockenkyrkans rättigheter.¹⁵ Kapellet skulle alltså ha präster och begravningsrätt, men det hade ingen församling.

Att begravningar kunde ske i profan mark är belagt från både utgrävningar och skriftliga källor. Profana gravar i Lund har diskuterats av Peter Carelli.¹⁶ Hans slutsats är att det handlar om dels mördade, dels avrättade personer. Skelett har påträffats i några svenska borgar. Här kan finnas stor bakomliggande dramatik: Karlskrönikan berättar att under en belägring av Stockholms slott 1436 begravdes 133 man i förborgen.¹⁷

5. Tre skriftliga källor

Det arkeologiska materialet kring begravningsplatser utan kyrkor är begränsat till kristningsskedet. Här skall redogöras för tre svensk-finska källor som antyder att dessa anomalier förekom under hela medeltiden.

Västgötalagens biskopskrönika nedtecknades 1325, men den slutar omkring 1240 och bör ursprungligen ha författats vid denna tid. Här berättas om den förste biskopen Sigfrid bland annat att han märkte ut tre kyrkplatser och vigde tre kyrkogårdar.¹⁸ De tre var Friggeråker, Gerum och Agnestad, som ligger i närheten av varandra sydöst om Skara. Den sagobetonade biskop Sigfrid får placeras i första hälften av 1000-talet. Längre fram berättar krönikan om den tolfte biskopen, »den gode biskop Bengt«, att han bland annat lät göra flera kyrkor. Här finns en plats gemensam med Sigfrids verksamhet, Agnestad. Bengt lät göra kyrkan i Agnestad och bo henne, det vill säga gav den underhållsgods.¹⁹ Bengt var biskop från omkring 1150 till omkring 1180.²⁰

Agnestad var en rundkyrka, senare riven (fig. 1). Ett vid första anblicken slående faktum är att då Hugo Frölén grävde ut kyrkobyggnaden 1901 påträffades två gravar som hade skurits av när grundmuren grävdes.²¹ Gravarna var alltså äldre än kyrkan, och de hade en mera korrekt öst-väst-orientering. Men vid en granskning av planen slås man av kyrkans placering långt söderut på kyrkogården. Detta föder misstanken att en annan kyrkobyggnad, med annan orientering, funnits längre norrut: en jämförelse med den nyupptäckta rundkyrkan och träkyrkan Klåstad i Östergötland ligger nära till hands.²²

Om man skall ta biskopskrönikan bokstavligt gick det alltså mer än hundra år mellan kyrkogårdsvigning och kyrkobygge i Agnestad, vilket kanske inte är troligt. Men det principiellt intressanta är att biskopskrönikans författare klart skiljer mellan å ena sidan utmärkning av kyrkplats och tillhörande vigning av kyrkogård och å andra sidan kyrkbygge och doting.

En uppteckning från slutet av medeltiden berättar hur det gick till då man fick en kyrka i Lokalaks, vid kusten 50 km nordväst om Åbo.²³ Platsen låg då i Vemo (Vehmaa) sn, som nämns på 1300-talet. Berättelsen anger att 1490 vigdes Lokalaks *cimiterium* av biskopen, i närvaro av en mängd klerker och världsliga. Man firade då den första mässan på begravningsplatsen. Det skedde på begäran av frälsemannen Gunnar Elofsson och hans måg Albrekt Henriksson (Görtzhagen). De två lät efter detta (*post hoc*) på samma plats bygga ett träkapell (*capellam ligneam construi fecerunt*).

Lokalaks kapell nämns därefter 1512. Ordet kapell betyder i finska dokument ofta annexkyrka,

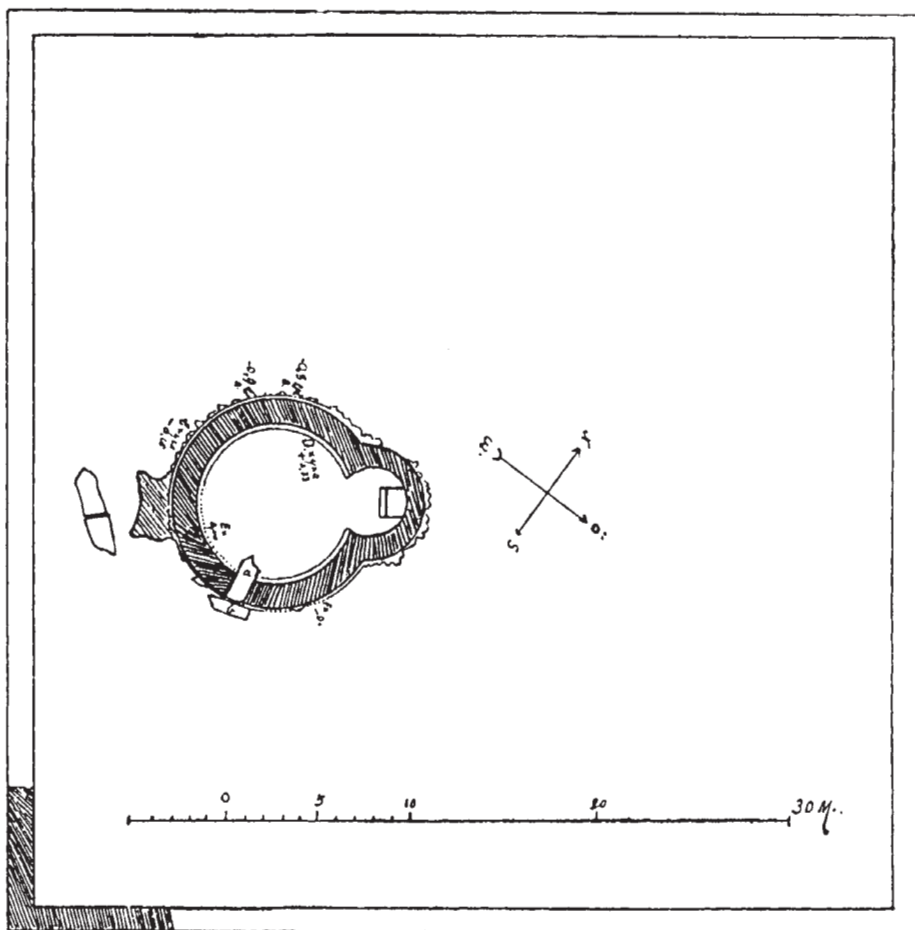

Fig. 1. Agnestad, Västergötland. Rundkyrkans grund och delar av bogårdsmuren framgrävda 1901. Rundkyrkans norra mur skär av två gravar. Efter Frölen 1911.

men Lokalaks blev inte egen socken förrän på 1600-talet.²⁴ Att man anlade en vigd begravningsplats visar dock att avsikten var att bygga en sockenkyrka, inte bara ett privatkapell.

Detta är ett betydelsefullt dokument, eftersom det inte bara handlar om begravningsplatsen utan också

visar hur sent privatpersoner kunde ligga bakom kyrkobyggandet. Hur länge det dröjde från kyrkogårdsinvigningen till kapellbygget vet vi inte, men teoretiskt kan det handla om mer än femton år: Gunnar Elofsson bodde i Lokalaks ännu 1508 och Albrekt 1507.²⁵

Den tredje källan är den mest intressanta. Då dokumentet är opublicerat återges det som bilaga enligt diplomatiariets principer och översättning av Claes Gejrot. 1470 ger linköpingsbiskopen indulgens för alla som har besökt den nyligen invigda kyrkogården eller begravningsplatsen vid Forsvik (*cimiterium prope Forswiik*). I synnerhet gäller det dem som gått runt kyrkogården och knäböjt och bett vid de fyra korsen i hörnen. Brevet är dagtecknat Forsvik.²⁶

Ingen socken eller kyrka Forsvik finns belagd, vare sig i Linköpings stift eller någon annanstans i landet.²⁷ Istället bör det handla om orten Forsvik i Udenäs sn, Västergötland. Här hade Vadstena kloster på 1400-talet landbor och en viktig sågkvarn.²⁸ Linköpingsbiskoparna hade täta kontakter med klostret, och att Forsvik låg i ett annat stift (Skara) spelade ingen roll för indulgensbrev.

Någon kyrka Forsvik tycks aldrig ha funnits, och man kan lägga märke till att trots att indulgensbrevet är ganska utförligt talas bara om dess *cimiterium*, kyrkogården eller begravningsplatsen. Böneplatserna med de fyra korsen har jag inte försökt finna några paralleller till, men det är möjligt att vi här ser en ritual som var speciell för kyrklösa begravningsplatser.

Forsvik förefaller ha varit en planerad kyrkogrundning som kom av sig. Det ligger 10 km från sockenkyrkan Udenäs, och säkerligen hade man tänkt sig att anlägga en ny socken. Det är möjligt att begravningsplatsen går att återfinna, men där finns ett sentida stångjärnsbruk som kan ha förstört alla lämningar.

6. Avslutning

Vad dessa tre källor antyder är att kyrkogården togs i bruk redan när kyrkobyggnaden stakades ut. Detta

är vad Bertil Nilsson antar utifrån rättskällorna, och det är rimligt att tro att det var det normala förloppet vid kyrkogrundningar under hög- och senmedeltid. Det *onormala* som kunde ske var att själva kyrkobygget därefter försenades kraftigt. Med tanke på alla ofullbordade byggnadsprojekt som vi känner till vid våra medeltidskyrkor kan sådant ha inträffat ofta. Ytterlighetsformen av försening var att den planerade kyrkan aldrig byggdes, att begravningsplatsen övergavs eller medvetet undertrycktes och att platsen så småningom föll i glömska. Det tycks ha skett vid Forsvik, och rimligen bör samma sak ha inträffat på andra håll.

Det är en öppen fråga hur lång tid det behövde ta från begravning till byggstart för att en grav skulle hamna under murarna. Denna fråga gäller alla gravar som har förstörts av murar, även dem där en träkyrka verkligen fanns före stenkyrkan. Det mesta tyder på att enskilda gravar inte hölls i helgd länge. Såväl utgrävningar som vissa bestämmelser i de norska lagarna visar att de kunde förstöras efter kanske ett decennium.²⁹

Här skulle man kunna anlägga ännu en aspekt. Å ena sidan har vi gravar som hamnade *under* kyrkans väggar. Gravmarkeringar och annat försvann, men själva skelettet var orört. Å andra sidan har vi det som var vanligast vid stenkyrkor, nämligen att skelettet blev avklippt av fundamenten. Möjligen finns en principiell skillnad här.

Det är lättare att förklara gravar under kyrkmurar då det handlar om en utvidgning än då det handlar om att första kyrkan hade blivit försenad. När man gjorde en utvidgning ändrade man en befintlig uppdelning mellan kyrkobyggnad och kyrkogård. Om det gällde den första kyrkan på platsen är det troligt att byggnadens planform var utsatt med stakkäppar

eller liknande. Man begravde givetvis ingen så att graven skulle förstöras när kyrkbygget väl kom igång. Men vi kan gissa vad som hände. Antingen dröjde bygget så länge att den utstakade planen föll i glömska. Eller också, vilket är mera troligt, ändrades byggnadens plan när bygget väl startade.

Slutsatsen blir att gravar som störts av kyrkmurar inte ensamma kan tas som bevis för att en stenkyrka hade en föregångare.

Bilaga

Av Claes Gejrot

1470 juni 6. Forsvik

Biskop Henrik Tidemansson i Linköping medger 40 dagars indulgens åt alla som besöker den nyligen invigda kyrkogården vid Forsvik.

Utfärdaren beseglar.

Orig. på pergament i Riksarkivet. Mått: 18,3 × 9,5; uppveck 1,8 cm.

Omnibus presens scriptum cernentibus Henricus diuina miseracione episcopus Lincopensis salutem et augmentum continuum gracie · salutaris. Pium et gratum Deo obsequium impendere credimus, quociens suos fideles ad opera pietatis excitemus. Omnibus igitur penitentibus et confessis, qui cimiterium prope Forswiik de nouo consecratum^a causa deuotionis, oracionis uel peregrinacionis visitauerint, uel

specialiter illis, qui circumeundo dictum cimiterium^b coram quatuor crucibus angularibus · geniculando quater dominicam oracionem quaterque angelicam salutacionem deuote dixerint, quociens premissa uel aliquod premissorum deuote fecerint, tociens de omnipotentis Dei gracia et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius auctoritate confisi xl dierum indulgencias de iniunctis eis penitenciis^c in Domino misericorditer relaxamus consensu dyocesani ad hoc specialiter accedente. Datum Forswiik anno Domini Mcdlxx, feria quarta infra octauas ascensionis Domini nostri pontificali sub secreto presentibus tergotenus impresso.

Sigill vidhänger – på remsa som dragits genom uppvecket – av rött vax i bevarad cuppa (mitra över korslagda nycklar): S' Henrici episcopi [ecclesie] Lincopensis. Delvis otydligt: jfr bättre bevarat exemplar vid brev 1470 3/9 (orig. perg RA).

a. conse cratum utan avstavningsstecken vid radskifte ms

b. cimi terium utan avstavningsstecken vid radskifte ms

c. peni tenciis utan avstavningsstecken vid radskifte ms

Översättning

Henrik, med gudomlig försyn biskop i Linköping, hälsar alla som ser detta brev med en önskan om ständig tillväxt i frälsningsbringande nåd. Vi anser att vi visar Gud from och tacksam lydnad, när vi uppmanar hans trogna till fromhetsgärningar. Med den allsmåttige Guds nåd och med stöd av hans heliga apostlar Petrus och Paulus myndighet samt med stiftsbiskopens särskilda samtycke, ger vi således barmhärtigt i Herren till alla dem som är botfärdiga, har biktat sig och besökt den nyligen¹ invigda kyrko-

gården vid Forsvik för att fromt be eller vistas som pilgrimer, och i synnerhet till dem som har gått runt nämnda kyrkogård och knäböjt inför de fyra kors, som placerats i hörnen, samt fyra gånger fromt har läst Fader vår och fyra gånger Ave Maria, till dem ger vi alltså 40 dagars befrielse från den botgöring som ålagts dem, för varje gång som de fromt har utfört det ovanstående eller något av det som nämnts. Givet i Forsvik i Herrens år 1470, onsdagen under Kristi Himmelsfärdsdags oktav, under vårt biskopssekret som fästs på baksidan² av detta dokument.

1. lat. *de novo consecratum* ('den nyligen invigda') skulle även kunna översättas med 'den nyinvigda' eller, vilket i sammanhanget är mindre troligt, 'den ånyo invigda'. För betydelsen av *de novo*, se *Glossarium till medeltidslatin i Sverige*, II:2, ed. E. Odelman (Stockholm 1987), s. 120-121.
2. Trots ordalydelsen saknar brevet spår av biskopens sekret på baksidan. Däremot har ett sigill på vanligt sätt hängts under brevet (se sigillbeskrivning ovan).

Noter

1. Nilsson 1989 s. 42.
2. Nilsson 1989 s. 48.
3. Nilsson 1989 s. 73.
4. Nilsson 1989 s. 49; Røskaft 1997 s. 106.
5. Nilsson 1989 s. 47.
6. Nilsson 1989 s. 63, s. 71 med not 9.
7. Nilsson 1989 s. 72.
8. Nilsson 1989 s. 75 ff.
9. Nilsson 1989 s. 50 not 28; Nilsson 1996 s. 368–372.
10. T.ex. Gräslund 1991.
11. Purhonen 1998.
12. Vibe Müller 1996.
13. Muntligt påpekande av Jacob Kieffer Olsen. Jämför nedan om Agnestad.
14. Borg 1975.
15. DS 4234.
16. Carelli 1992.

17. Lovén 1996 s. 78 med not 2, s. 86. Se även Svenska landskapslagar, Upplandslagen Manhelgdsbalken 12:7 och Södermannalagen Manhelgdsbalken 30.
18. »mærhtti hæer þre kyrkustæðhi oc wighþi þre kyrkyugarðþæ.« Lindquist 1941 s. 44 ff.
19. »Han læt gøra kyrkiunæ i Agnistaðum oc bo hanæ.«
20. Tidsgränserna är efter 1145 till före 1191. SBL 3 s. 183 f.
21. Frölén 1911 2 s. 102–107.
22. Hedvall & Gustavson 2001.
23. FMU 4333.
24. FMU 5622; Lindberg 1935 s. 168.
25. FMU 5358; FMU 5300.
26. Se bilaga.
27. Schück 1959 s. 120 not 86 anger att det låg i Västbo härad i Småland. Han syftar väl då på Forsheda, som dock alltid skrivs med *-ed* eller *-hed* (t.ex. Forsith 1272).
28. Norborg 1958 s. 143.
29. Vibe Müller 1996 s. 175 f. Jämför Brendalsmo & Røthe 1992 om yngre järnålder.

Litteratur

- Borg, Kaj: Capella Beati Johannis in Kyrkiohaffin. *Ås, socknen på Ölands sydspets* (red. Boris Engström, utg. av Ås hembygdsförening). Ås 1975, s. 130–137.
- Brendalsmo, Jan & Gunnhild Røthe: Haugbrot eller de levendes forhold til de døde – en komparativ analyse. *Meta* 1992:1–2, s. 84–119.
- Carelli, Peter: Inför döden är inte alla lika – profana gravar i medeltidens Lund. *Meta* 1992:1–2, s. 62–83.
- DS. *Diplomatarium Suecanum*. Utg. av Riksarkivet genom Johan Gustaf Liljegren, Bror Emil Hildebrand m.fl. Stockholm 1829–. FMU. *Finlands medeltidsurkunder* (red. Reinhold Hausen). 1–8. Helsingfors 1910–35.
- Frölén, Hugo F.: *Nordens befästa rundkyrkor* 1–2. Stockholm 1910–11.
- Gräslund, Anne-Sofie: Var begravdes bygdens första kristna? *Kyrka och socken i medeltidens Sverige* (red. Olle Ferm, utg. av Riksantikvarieämbetet) (Studier till Det medeltida Sverige 5). Stockholm 1991.
- Hedvall, Rikard & Helmer Gustavson: Rundkyrkan i Klosterstad – en presentation av ett pågående projekt. *Fornvännen* 2001, s.

- 145–152.
- Lindberg, Carolus: *Finlands kyrkor*. Helsingfors 1935.
- Lindquist, Ivar: *Västgötalagens litterära bilagor* (Skrifter utgivna av Vetenskaps-sociteteten i Lund 26). Lund 1941.
- Lovén, Christian: *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Antikvariska serien 40). Stockholm 1996.
- Nilsson, Bertil: *De sepulturis. Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning* (Bibliotheca theologiae practicae, Kyrkovetenskapliga studier 44). Stockholm 1989.
- Nilsson, Bertil: Från gravfält till kyrkogård. Förändringar och variation i gravskicket. *Kristnadet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv* (red. Bertil Nilsson) (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 5). Uppsala 1996.
- Norborg, Lars-Arne: *Storföretaget Vadstena kloster* (Bibliotheca historica Lundensis 7). Lund 1958.
- Purhonen, Paula: *Kristinuskon saapumisesta Suomeen* (Summary: On the arrival of Christianity in Finland) (Finska fornminnesföreningens tidskrift 106). Helsinki 1998.
- Røskaft, Merete: Religionsskiftet og lokale maktforhold i Trøndelag. *Kultursamanhengar i Midt-Norden*. (Det kongelige norske videnskabers selskab. Skrifter). Trondheim 1997.
- SBL. *Svenskt biografiskt lexikon*. 1–. Stockholm 1918–.
- Schück, Herman: *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*. (Acta universitatis Stockholmensis, Stockholm Studies in History 4). Stockholm 1959.
- Svenska landskapslagar* tolkade och förklarade för nutidens svenskar (red. Åke Holmbäck & Elias Wessén). 1–5. Stockholm 1933–46.
- Vibe Müller, Inger Helene: Gravplass og kirkegård. *Studier i kilder til vikingtid og nordisk middelalder* (red. Magnus Rindal, utg. av Norsk forskningsråd) (KULTs skriftserie 46). Oslo 1996.